

ТРЕТЯ СЕСІЯ ШКОЛИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ "НОВА УКРАЇНА"

27-30 жовтня 2011 року, м. Львів

Володимир В'ятрович

історик, голова вченої Ради Центру досліджень визвольного руху,
запрошений дослідник Українського наукового інституту Гарвардського університету (2010-2011),
Директор архіву служби безпеки України (2008-2011)

Національна пам'ять між учора і завтра

У 1918 році маршал Юзеф Пілсудський, виступаючи перед своїми соратниками, після проголошення незалежності Польщі заявив: «Польщу створили — тепер треба створити поляків». У цій фразі закладений очевидний парадокс, адже для творення незалежної держави потрібна була мобілізація народу, його перетворення в нову спільноту — націю. З іншого боку, саме національна держава є необхідною передумовою остаточного оформлення нації.

Найкращим доказом, що зі здобуттям незалежності творення нації не завершується, є сучасна Україна. Попри 20 років державності, тобто майже повний період активної діяльності одного покоління (який становить приблизно 30 років), ми не можемо поки говорити про сформовану національну спільноту українців. Чому так сталося? Відповідь дуже проста: за винятком невеликої купки ентузіастів, ніхто не ставив собі за мету «створити українців». Знаменита фраза Кучми про те, що національна ідея не спрацювала, стала офіційним поясненням, чому влада не докладала зусиль у цьому напрямку. Звичайно, що вона не спрацювала, адже ніхто й не намагався її впроваджувати в життя.

На жаль, для українського політичного життя дуже характерно багато говорити про ті чи інші рецепти покращання життя чи реформи, нічого не робити для їх практичного застосування, а згодом оголошувати невдалими самі рецепти чи ідеї реформ. Очікування, що все станеться саме по собі, якимось «втрясється», не дало жодних результатів в економічній сфері, так само воно не працює в національній.

Сьогоднішня політична чи навіть геополітична ситуація є найкращим свідченням, наскільки небезпечним для держави є такий стан справ. Про Україну дедалі частіше стали говорити як про державу, що не відбулася. Українська держава може відбутися лише за умови повного формування української політичної нації, тобто спільноти, яка об'єднає представників різних етнічних груп довкола ідеї побудови сильної незалежної української держави. Платформою для творення української політичної нації мають стати ключові концепти української етнічної культури та історії. Чому? Тому що це будуть саме ті ознаки, які дозволять називати сформовану спільноту українською нацією, які дозволять їй вирізнитися на фоні інших націй, мати власне неповторне обличчя. Бізнесове гасло «Позиціонуйся або помри» є актуальним і в національній сфері. Якщо в Україні постане політична національна спільнота, для якої неважливими будуть українська мова, історія, культура, а вона сприйме, до прикладу, російську мову, історію, культуру, тоді рано чи пізно постане питання про доцільність існування окремої національної спільноти з ідентичними ознаками, як у російської. Непотрібність існування такої спільноти означатиме й непотрібність існування створеної держави. Тобто маємо знову цікавий парадокс: Україна як держава зможе існувати тільки завдяки українцям, українці зможуть відбутися повною мірою тільки завдяки державі Україна.

На жаль, сьогодні це краще розуміють сили, зацікавлені в ліквідації України, ніж ті, які ставлять собі за мету її розбудову. Тому за останній рік бачимо потужні атаки на все, що має

Здійснюється за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»

становити платформу для об'єднання українців: мову (законопроекти про так звані місцеві мови, про скасування українських квот в ефірі), церкву (державне фаворитизування Російської церкви), історію (зміна підручників, узгодження з Росією бачення на українське минуле).

Паралельно з цим в Україні відбувається творення нового варіанту російської нації, у рамках так званого «Руского міра». Ця ідеологія є розмиванням українських культурних основ, оманливою спокусою реалізації в ширшому геополітичному контексті: «ми пропонуємо будувати не просто іншу країну, а глобальну слов'янську цивілізацію». Свого часу на таку спокусу купилася українська еліта XVII—XVIII століть, яка стала активним співтворцем Російської імперії, вважаючи, що зможе зробити її своєю. Кадровою основою для «Руского міра» в Україні є велика кількість радянських людей. Адже в СРСР ідея комуністичного інтернаціоналізму зникла дуже швидко, ще за Йосифа Сталіна її було замінено на російський варіант шовіністичного націоналізму. Щоби швидко мобілізувати населення, сталінські ідеологи поховали Інтернаціонал і відродили ідеї Третього Риму. Тому «гомо советікус», вихований на ідеях про величність Росії, її месіянську роль, — сьогодні чудова платформа для просування «Руского міра» як ідеологічного продукту і так званого Євразійського союзу як його геополітичного втілення.

Чому для росіян настільки важлива Україна, чому вони не будують свого «міра» на власній величезній території? А справа в тому, що його там нікому будувати. Очевидно, ці ідеї ніколи не будуть близькими для азійських чи кавказьких народів, свого часу завойованих Росією. Велика культурна, релігійна, врешті ментальна різниця між цими народами і росіянами перетворює їх на непридатних для ролі будівничих «Руского міра». Тож російській владі потрібна не стільки Україна, скільки українці як носії нової ідеології.

Тому навряд чи йтиметься про територіальне завоювання наших земель, натомість уже зараз іде справжня війна за душі українців. Завойовуючи Чечню, російська влада постійно говорила про «зачистку територій». Зараз відбувається «зачистка свідомості». Проводиться активна робота з ліквідації української національної пам'яті і всього, що може нагадати українцям про те, якою була доля їхніх предків в обіймах старшого брата. На початках в епіцентрі цих атак опинилися найяскравіші постаті та періоди нашої історії, ті, які уособлювали її боротьбу за незалежність і здатність протистояти росіянам. Тому для сучасної російської влади однаково болючими були і давній Іван Мазепа, і відносно близький хронологічно Степан Бандера. Тому швидко після зміни влади в Україні на слухняну у Києві змінено назву вулиці Мазепа, а Бандеру позбавлено звання Героя України. Про те, що ці заходи будуть не останніми, чітко заявив відомий кремлівський історик Колпакіді, який похвалив Януковича та його команду за позбавлення Бандери звання героя. Але разом із тим зауважив, що для цілковитого налагодження стосунків з Росією українське керівництво має піти далі — порвати зі сформульованою Грушевським концепцією про Україну-Русь, тобто цілком відмовитися від спадщини Русі як такої, що не має нічого спільного з українською історією. Отже, російським можновладцям ідеться не лише про Мазепу чи Бандеру, а й про позбавлення українців історичної основи їхньої держави. Без історії Русі, з козацькою історією, зображеною виключно як боротьбу за возз'єднання з «єдинокровними православними братами-великоросами» (як у новій постановці «Тараса Бульби»), без визвольної боротьби українців у XX столітті Україна як держава перетворюється на геополітичне непорозуміння, яке випадково постало на уламках СРСР.

Розуміння важливості національної пам'яті має бути притаманним не тільки тим, хто намагається ліквідувати Україну, але й тим, хто ставить собі за мету її розбудову. Адже національна пам'ять — надзвичайно цінний сукупний досвід поколінь. Пам'ять про спільне життя наших предків тримає в купі наші родини, вона ж об'єднує більші спільноти, такі як нації. Тому вона — один зі стовпів національної самоідентифікації, знищення якого означає переривання зв'язку поколінь і врешті може привести до зникнення нації як такої.

Відомий український історик та філософ В'ячеслав Липинський писав: «Без традиції нема культури, без культури нема нації». Можемо додати до його слів, що без пам'яті немає традиції, а отже культури, а отже й нації. Маємо трагічний приклад наших найближчих сусідів білорусів, де практично знищені історична пам'ять, національна культура та мова. У результаті сучасна Білорусь — недорозвинена авторитарна держава, своєрідний артефакт радянської доби.

Історична пам'ять важлива також у безпосередній практичній політиці. Адже історія народу чи не найкраще відображає його ментальність, пориви, бачення себе в навколишньому світі, без урахування чого неможливо планувати важливі кроки, які впливатимуть на його майбутнє. До прикладу, історія України практично не знає періодів авторитарного керівництва, у нас немає вождів, яким беззаперечно поклонявся би народ, за винятком тих, які прийшли ззовні. Тому будь-які спроби встановити в сучасності якісь авторитарні моделі керівництва лише гальмуватимуть розвиток. Натомість маємо безліч прикладів виявів індивідуальної та колективної свободи українців (якої іноді бувало так багато, що вона перетворювалася на анархію). Тому, намагаючись мобілізувати українців на виконання важливих спільних завдань, слід опиратися передусім на потенціал свободи, закладений у них, аніж на слухняність та покірність владі.

Чому ми повинні проводити активну політику формування власної національної пам'яті? Та тому що це єдиний адекватний спосіб протистояння насаджуванню чужої пам'яті, яка руйнує нашу державу. На питання, як протистояти «Руському міру», дуже гарно відповів новий керівник УГКЦ Святослав: «Дуже просто — будувати український світ». Тільки позбувшись решток тоталітарного минулого в суспільній свідомості, ми зможемо говорити про формування спільних національних цінностей, успішної державотворчої стратегії. Тільки тоді, коли різні регіони України матимуть спільних історичних героїв, однаково оцінюватимуть ті чи інші події нашого минулого, ми зможемо говорити про національну консолідацію, украй необхідну для розбудови держави. Лише тоді зникне будь-яка можливість використовувати історію в операціях із розколу нашої країни.

Українці протягом століть не мали власної держави. Більше того, їхні терени були окуповані різними державами і народ перебував під різними іншонаціональними впливами. То що ж у минулому може їх об'єднати? Такою основою є його боротьба за утвердження найважливішого національного ідеалу: здобуття політичної, культурної та економічної незалежності. Визвольний рух став найвиразнішою формою існування українського національного духу протягом століть бездержавності, а ідея створення незалежної України — національною ідеєю. Окремі етапи розвитку визвольної боротьби українців стали не просто ключовими моментами минулого, а й наріжним каменем їхньої національної пам'яті.

«Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї» — під цим гаслом, сформульованим у 1920-ті роки ОУН, могли би підписатися багато поколінь борців за незалежність із різних куточків України, саме воно об'єднувало та мобілізувало їх.

Найважливішим із погляду формування національної свідомості, оформлення державницьких змагань українців стало ХХ століття. Саме на його початку українці вперше виступили з чітко оформленою програмою своїх національних вимог, а 1991 року нарешті здобули державну незалежність. Саме минуле століття яскраво показує, що справа національного визволення була важливою для українців з різних куточків нашої землі. Харківський адвокат Микола Міхновський в 1900 році у своїй праці «Самостійна Україна» вперше сформулював чіткі політичні вимоги незалежності. Завершення Першої світової війни увінчалось постановом Української Народної Республіки з центром у Києві та Західноукраїнської Народної Республіки з центром у Львові, згодом відбулося об'єднання двох частин українського народу, які сотні років жили окремо. До середини 1920-х років не згасали повстання в Центральній і Південній Україні після повалення української державності. На Західній Україні протягом 1920—1950-х років розгорнувся наймасштабніший антирадянський рух за весь час існування СРСР на всіх теренах, контрольованих ним. І навіть на Закарпатті, території, яка майже тисячу років була відділена від загальноукраїнських процесів, українці піднялися на боротьбу і в 1939 році оголосили про створення Карпатської України. Дисиденти, учасники антирадянського опору 1960—1980-х років, були представниками різних областей України. Масовий національно-демократичний рух кінця 1980-х — початку 1990-х, який охопив усю Україну включно з Донбасом та Кримом, увінчався проголошенням незалежності в 1991 році.

Тому з певністю можемо сказати, що історія визвольного руху об'єднує українців. Пам'ять про те, як українці з різних теренів боролися за незалежність, має стати основою для об'єднання їхніх зусиль сьогодні, коли треба будувати власну державу. Сильна, демократична, розвинена країна, в якій забезпечені соціальні, культурні та політичні права всіх її мешканців, країна, варта пам'яті тих, хто полягли за неї, як мета є доброю платформою для такого об'єднання. Тим паче

Здійснюється за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»

вона позитивно відрізняється від іншого бачення держави, яке нам зараз активно накидають — ксенофобської, авторитарної, оновленої радянської моделі, реалізація котрої вже коштувала життя мільйонів українців.

Врешті спробуємо з'ясувати, які існують методи реалізації національної пам'яті та подолання тоталітарного минулого. Насамперед варто зазначити, що нам не доведеться їх винаходити. Україна, яка дуже спізнилася із цими процесами, може використовувати досвід посткомуністичних країн Східної Європи, де він успішно апробований. Основними складовими політики національної пам'яті є: створення концепції підручкової історії України, створення «місць пам'яті» та розроблення календаря історичних дат. Перша із цих складових постійно дискутується в нашому суспільстві, проте наразі без очевидних результатів. В Україні існує концепція біологічної освіти, а про аналогічну концепцію, яка стосувалася б історії, науковці, на жаль, лише думають. Це при тому, що шкільна історія є таким самим атрибутом держави, як прапор, герб та гімн. Підручник історії для більшості громадян — єдина книга про минуле їхнього народу, з якою вони ознайомляться, тому він повинен містити в собі ті ключові події, які найяскравіше відображають головні ідеї національної пам'яті народу, і таким чином формувати національну свідомість. Недарма вже кілька років з боку Росії лунають настирливі пропозиції про узгодження української підручкової історії з російською. Автори концепцій спільних підручників чудово розуміють, що так можна впливати не лише на формування бачення минулого в сусідній державі, а й на процеси формування національної ідентичності її громадян.

Наступною складовою політики національної пам'яті мають стати історичні місця, або «місця пам'яті» — поняття, яке включає в себе пам'ятники, музеї, заповідники, меморіали, топоніміку. Тобто місця, де важливі історичні події можна побачити, відчути, «помацати». Чудовим прикладом розуміння важливості цієї складової національної пам'яті є активні заходи наших сусідів, які будь-що намагаються не допустити ліквідації, відродити або навіть створити в Україні свої нові «місця пам'яті» (події довкола демонтажу радянських пам'ятників у колишніх країнах соцтабору, відродження пантеону «Орлят» у Львові, угорський пам'ятник на Верецькому перевалі). Як кажуть, «святе місце порожнім не буває»: якщо в Україні не буде її власних національних «місць пам'яті» — будуть інші, інколи відверто ворожі. На сьогодні процес перейменування назв населених пунктів і ліквідації пам'ятників, які апелюють до героїки радянської доби, забуксував. Він ефективно реалізований тільки в західних регіонах України, натомість в інших фактично заблокований рішеннями місцевих рад. У результаті виходить патова ситуація: з одного боку, «місця пам'яті» покликані формувати національну пам'ять людей, з іншого — рішення про їх створення або збереження покладене на місцеві ради, що представляють населення, свідомість якого значною мірою опанована радянською «історичною пам'яттю». Виходом із ситуації могло би бути чітке політичне означення радянського тоталітарного режиму як злочинного через відповідний закон (так зробили в Чехії). Відповідно ліквідація наслідків його панування мала би стати завданням виконавчої гілки влади. Тож Україна могла би позбутися їх так само швидко й рішуче, як це було зроблено в післянацистській Німеччині із пам'ятками епохи Гітлера.

І, врешті, останньою складовою політики національної пам'яті є створення календаря історичних дат. Важливість цього аспекту чудово розуміли, до прикладу, в СРСР, де було створено цілу систему свят та відзначень, яка частково побутує й досі, переживши Союз. Інший приклад: литовський Центр досліджень геноциду та резистансу, який щорічно готує для різного рівня органів влади країни підбірку дат, що їх слід відзначити протягом року. Таким чином актуалізуються найважливіші історичні події: вони виводяться зі сфери, якою займаються виключно дослідники минулого, і стають частиною теперішньої свідомості суспільства.

За двадцять років незалежності України лише протягом короткого періоду 2005—2010 років робилися спроби реалізації власної політики національної пам'яті. На жаль, вони, як і більшість починань «помаранчевої» влади, відзначалися непослідовністю і незавершеністю. До прикладу, влада знайшла сили на створення спеціального державного органу — Українського інституту національної пам'яті, але не спромоглася на закон, який би забезпечував його існування і закріплював функції; розпочала масове розсекречення документів радянських спецслужб, але не подбала передати їх із відання силових та розвідувальних органів; попри засудження комуністичного тоталітарного режиму, дуже невпевнено позбавлялася імен його керівників у топоніміці міст та сіл.

Здійснюється за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»

Тим не менше, за цей період вперше за роки незалежності України певну державну підтримку отримали громадські ініціативи, які ставили собі за мету подолання тоталітарного минулого і змогли досягти певних результатів. До прикладу, більше половини населення України на сьогодні вважає Голодомор злочином геноциду проти українського народу.

Тому не випадково зміна влади в Україні на проросійську означала передусім ліквідацію цих здобутків — керівництво держави офіційно відмовилося від відстоювання концепції Голодомору як геноциду; новий керівник освіти провів цензурування підручників історії, вилучивши з них важливу інформацію про український визвольний рух та політичні репресії; згортається доступ до раніше відкритих архівів; за мовчазної згоди влади в країні почали відновлюватися пам'ятники вождям тоталітарного режиму. Тобто в Україні услід за Росією відбувається поновне переоцінювання радянського минулого, а точніше його реабілітація. Але ці процеси стосуються не лише минулого. Бо якщо радянський режим, який тепер представляється як успішний, мав право на придушення свободи слова та розправи з інакодумцями, то право на це має і сучасна влада, адже і тоді, і тепер усе це — «для загального блага». Тож сьогодні боротьба за відновлення національної пам'яті вирішує не тільки те, як ми оцінюватимемо минуле нашої країни, але й те, якою їй бути в майбутньому.